

SZEMLE

Franekertől Zalatnáig. Séták az erdélyi korai felvilágosodás forrásvidékén

Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek.

Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2016. 251 old.

A korai felvilágosodás kutatása Magyarországon az utóbbi egy évtizedben nyert lendületet. Hamar világossá vált, hogy az időszak egyik legérdekesebb erdélyi értelmiségi alakja Köleséri Sámuel. Teljesen indokolt tehát, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2012-ben Kölesériana címmel külön könyvsorozat is indított a tudóssal kapcsolatos kiadványok számára. Jelen tanulmánykötet e sorozat harmadik darabjaként látott napvilágot, szerzői jórészt a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékéhez kötődnek, amely a korai felvilágosodással kapcsolatos kutatások legfontosabb magyarországi fellegvára.

Köleséri Sámuel (1663–1732) az azonos nevű puritán református lelkésznek, a váradi Biblia (1660) egyik sajtó alá rendezőjének fiaként született. Ő maga is református teológusnak tanult Hollandiában, még hozzá különlegesen hosszú ideig, 1679-től 1685-ig, sőt 1684-ben a frízföldi Franeker egyetemén le is doktorált, ami a magyar diákok körében kivételesen számított. Nem lett azonban belőle református lelkész, hanem tudós és hivatalnok, még hozzá olyan, aki a korban még általános felekezeti korlátok fölé emelkedett, sőt ateista vagy legalábbis neutralista híreben állott. 1699-től az erdélyi fémányászat felügyelőjeként működött, 1717 és 1719 között, a nagy pestisjárvány idején valamilyen, közelebbről nem tisztázott, főorvosi-felügyelői szerepkört is ellátott. 1727-ben az erdélyi főkormányzók tanácsosává is kinevezték. Számos orvosi, teológiai, történeti témájú művet alkotott. Közülük a legismertebb az Erdély aranyányászatáról 1717-ben megjelentetett kötet.

(magyar fordítása megjelent a Kölesériana sorozat második köteteként). Kiterjedt tudóslevelezését pedig nem is olyan régen Jakó Zsigmond rendezte sajtó alá (Kölesériana I.). Amilyen rendhagyó figurája Köleséri a korabeli Erdélynek a Habsburg-adminisztrációban karriert befutó református lelkészgyerekként, aki ráadásul szokatlan vallási-filozófiai nézeteket hirdetett, olyan szokatlan volt halála is, amelyhez egy viharos váláson és börtönbüntetésen át vezetett az út.

Jelen kiadvány tárgya azonban nem annyira a tudós életrajza, hanem inkább szellemi arcéle. Tanulmánykötetek esetében a recenzens szokásos mankója az egyes írások tematikai csoportokba rendezése, ám a szerkesztők ezt a fáradságot most megspórolták, hiszen a közleményeket három tematikus egységbe szervezték „Vallásfilozófia a 17–18. század fordulóján”, „Köleséri művei és hátterük”, illetve „Köleséri erdélyi környezete és tudományos kapcsolatai” alcímekkel. A három cím véleményünk szerint meglehetősen pontatlan. Valójában a kötet magvát azok az írások alkotják, amelyek Köleséri Erdélyben rendhagyó vallási nézeteinek európai filozófiai, vallásfilozófiai hátterét vizsgálják. Szorosan ezekhez csatlakozik a Kölesérihez kapcsolható teológiai disputációk, előszavak kivonatos magyar fordításaiból összeállított kis szöveggyűjtemény is. Ahogy azt a szerkesztők nagyon helyesen hangsúlyozzák, csak a doktori cím elnyeréséért benyújtott franekeri disputáció tekinthető Köleséri önálló munkájának, a többi inkább csak az őt ért hatásokat, hollandiai tanárainak (döntően a coccejánus gondolkodás keretein belül elhelyezhető) nézeteit tükrözi.

Ehhez az eszmetörténeti maghoz viszonylag lazán csatlakozik három „földhözragadtabb” írás. Magyar László András tanulmányában az erdélyi egészségügy 18. század eleji helyzetét járja körül, Kázmér Miklós pedig Köleséri joggal feltételezhető ásvány- és ősmaradvány-gyűjteményét rekonstruálja elszórt utalások és régi tárgykatalógusok alapján. A leginkább talán Ötvös Péter írása lóg ki a kötetből. Tanulmánya az 1622–1623-ban Bethlen Gábornál vendégeskedő német költő, Martin Opitz Zalatnáról szóló híres epikus tankölteményét, illetve annak kiadásait és recepcióját mutatja be. Az értékes közleményt tulajdonképpen csak az aranybányászat és a római múlt iránti érdeklődés köti össze Köleséri személyével.

Térjünk azonban most vissza a kötet törzsanyagát képező eszmetörténeti blokkhoz, egészen röviden bemutatva ez egyes írásokat. Keserű Bálint bevezető tanulmánya a 17–18. század fordulójának erdélyi szellemi közegét villantja fel érzékletesen, kiemelt figyelemmel a külföldi egyetemjárásra és az unitáriusokra, akikre az új szellemi áramlatok különösen erős hatást gyakoroltak. Ezt követik a Köleséri felekezetek feletti, neutralista nézeteit körüljáró írások. Türi Tamás, elsősorban angolszász szakirodalom alapján azt vizsgálja, milyen elképzelések születtek a „hit fundamentális artikulusairól” mint a keresztény felekezetek elméleti közös nevezőjéről a 17. század végi francia és svájci reformátusságban. Balázs Mihály az előző íráshoz szorosan kapcsolódva arról értekezik, hogy miként képzelte el ezt a közös nevezőt (dogmatikai minimumot) a korszak egyik nagy hatású teológusa, a svájci származású Jean Le Clerc (1657–1736), aki pályáját református közegben kezdte, de végül a remonstránsok között kötött ki. Az írás egyik mellékszálaként feltárja Le Clerc komoly recepcióját a 18. századi erdélyi reformátusok között. Fontos felismerése, hogy a 18. század eleji erdélyi unitárius egyházat igen erős remonstráns hatás érte. Keserű Gizella általános ismertetést ad arról az 1619. évi dordrechti zsinat után létrejött kollegiáns mozgalomról, amely teljesen elutasította az egyházi kereteket és a papi hivatást. Ennek is ki tudja mutatni hatását erdélyi unitárius

(sőt református) körökben. Font Zsuzsa, aki korábban úttörő tanulmányt közölt Köleséri Sámulról, most a szerzőnek azt a kiadványát vizsgálja meg, amely Köleséri vallási nézeteit talán a leginkább tükrözi. Köleséri 1709-ben Szebenben kiadta James Gardennek, egy kiugrott skót presbiteriánus lelkésznek összehasonlító teológiáját, egy olyan önálló előszóval, amelyben a vallás tartalmára, az istenszeretet fontosságára hívta fel a figyelmet, szemben a külsőségekhez és az embert embertől elválasztó dogmák iránti ragaszkodással. Schmal Dániel egy, az 1680-as évek elején Leidenben megjelent karteziánus szellemű disputációsorozatot vizsgált meg. A Burchard de Volder filozófiaprofesszor elnöklétével zajlott vitákban három alkalommal is Köleséri volt a respondens, ám ezek természetesen tanárának gondolatait tükrözik. A disputációsorozat az ateizmus érveit kívánta cáfolni. Schmal alapvetően Spinoza eszméit kereste ezekben, de vizsgálódása végén arra az eredményre jutott, hogy több irányzat (kései skolasztika, Descartes) hatása is megfigyelhető bennük.

Csak látszólag képvisel a fentiekől eltérő témát Bujtás László Zsigmond ötletes írása, amelyben – egyéb források híján – Köleséri egyetemi disputációinak ajánlásaiból hámozza ki, hogy a hollandiai egyetemeken mely tanárok taníthatták, kikkel lehetett jóban, egyúttal azt is felvillantva, hogy ezek a kor eszmeáramlataiban hol helyezkedtek el. Fontos felismerése, hogy Köleséri valószínűleg már első, a doktori címben kicsúcsosodó peregrinációja során is tanult orvostudományt és építészetet. Inkább az erdélyi felvilágosodáshoz, mint Köleséri személyéhez kapcsolódik Földesi Ferenc közleménye, aki az ismert latin költő, gyalakutai Lázár János 1764-ben írott filozofikus imájának szövegét adja ki, annak magyar fordítását is mellékelve. A különleges szöveg egykori tanárának (Köleséri kortársának), a német racionalista filozófia egyik nagy alakjának, Christian Wolfnak gondolatait visszhangozza.

Összefoglalva a fentieket elmondhatjuk, hogy a most megjelent kötet eszmetörténeti tekintetben új utakat nyit, és jelentősen bővíti az Erdély korai

felvilágosodásról és Köleséri kapcsolatairól eddig rendelkezésre álló ismereteinket. Hiányérzetünk csak azért támadhat, mert sokkal inkább a háttérter ismerjük meg belőle, mint a konkrét személyiséget és gondolatait. Az írások szép irodalmi kifejezéssel élve „körbelövik” az erdélyi tudós munkásságát, ezért a kiadvány minden érdeme ellenére arról is tanúskodik, hogy magáról ifjabb Köleséri Sámuelről nagyon keveset tudunk. Számos olyan teológiai munkája van például, amelyeket csak bibliográfiákból ismerünk. Jó lenne ezeket is felkutatni (esetleges hatástörténetükkel együtt), mert Köleséri tudós levelezésében filozófiai

nézetei csak kevésbé tükröződnek. Érdemes lenne kormányzati, igazgatási ténykedésének is alaposabban utánanézni. Hátha nyomára lehet akadni egy-két felvilágosult eszme gyakorlatba való átültetésének is. (Hiszen a puding próbája egy tudós hivatalnok esetében mégiscsak a megevése volna.) Nincs kétségünk afelől, hogy Köleséri személye és munkássága irodalomtörténészek és történész további nemzedékeknek fog még megoldandó rejtélyeket és izgalmas kutatási témákat kínálni.

Szabó András Péter

Újkori egészségügyi rendeletek és tervezetek

Balázs Péter: Egészségügyi szabályozás a XVIII. században. Magyar Királyság és Erdély. I–II. Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Bp. 2016. 540 old.

A népegészségügy területén tevékenykedő szerző a felvilágosult abszolutizmus egészségügyi szabályozásának a szenvedélyes kutatója. Jelen kiadvány előzményeként megvizsgálta a magyarországi közegészségügyi állapotok rendezésére, az ehhez szükséges jogi keretek, valamint orvosi-közegészségügyi közigazgatás megteremtésére, továbbá a betegellátás biztosítására szolgáló 1770. évi Egészségügyi rendeletet. Mivel 1768-ban Mária Terézia császárnő Erdélyt nagyfejedelemségnek nyilvánította, ezt a főszabályzatot már erdélyi nagyfejedelemként léptette hatályba (Balázs Péter: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*. I–II. Magyar Tudománytörténeti Intézet - Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Piliscsaba–Budapest, 2007). A fenti alapos tudománytörténeti művet követően Balázs Péter újabb közel egy évtizedes kutató és rendszerező foglalatosságának az eredménye az 1770–1793 közötti rendeletek és tervezetek feldolgozása, az eredetileg latin nyelven megjelent dokumentumok magyar nyelvű közlésének a biztosítása, és ezáltal hozzáférhetőségük megteremtése, a szakma képviselői és a közvélemény előtti

megismerésük biztosítása. Mindkét mű a Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtárában jelent meg, annak 57. illetve 112. kiadványaként.

Mária Terézia törvényalkotását követően II. József (1780–1790) egy évtizedes uralkodása alatt egyszer sem hívta össze az országgyűlést, amiért a törvényalkotási folyamat szünetelt az egészségügyi szabályozás területén is. Később *I. Lipót* (1790–1792) szakított a „kalapos király” erőszakos centralizáló politikájával, és ígéretet tett a törvényben előírt országgyűlés megtartására, ami huszonöt év szünet után, 1790-ben meg is történt. Amúgy 1790–1793 között a korábbi jogszabályok általános felülvizsgálatával egy új egészségügyi rendelettervezet készült. *I. Lipót* váratlanul rövid, ám támogató uralkodása csupán az 1790-1793 közötti előkészítés időszakának a nagyobbik részét tette ki. Balázs Péter legújabb könyve ennek a hároméves orvos-egészségügyi törvényelőkészítési folyamatnak, valamint az azt megelőző egy évtizednek a részletes és alaposan dokumentált ismertetése. A második kiadványhoz is előszót író Kapronczay Károly ekképpen méltatta